

Nizaməddin MUSTAFA

Əvvəli ötən saylarımızda

Türk-İslam mədəniyyətində xanlıqlar dövrü şairlərin ən yüksək ictimai mövqə tutduğu, yaxud cəmiyyətin ən nüfuzlu şəxslərinin şeir yazdığı dövrdür. Xokand xanlığının başında Ömər xanın durduğu dövrə Fərhanodan xeyli uzaqda- Qarabağ xanlığında Molla Pənah Vaqif vəzirlik məqamına yüksəlmiş, de-fakto İbrahim xanın sağ əli olmuşdu. Ədəbi fəaliyyət və xidmətlərinə görə "Osmanlı şeirinin Vaqifi" deyə biləcəyimiz Nədim isə vəzir olmasa da sədrəzəm Nevsəhərlı Damad İbrahim paşanın himayəsində qayğısız həyat keçirirdi. Paşa övclə onə mühasibliyi, sonra öz kitabxanasında "hafizi-kütüb" vəzifəsinə təyin etmişdi. Nədim dəfələrlə Sultan III Əhmədin (o özü də şeir yazırdı) məclislərində dəvət almış, deyişmələrdə iştirak etmişdi. Göstərilən lütfə görə "borclu" da qalmamışdı. Onun Damad İbrahim paşaya həsr etdiyi "Sabahi-eyd üfüqdə yene hədod oldu İzhari-şahidi-buxti-cihan söndü oldu" mətləli qəsidəsi bu gün də türk ədəbiyyatçılığının parlaq nümunəsi kimi yaddaşlarda-dır.

Beləliklə, türk-İslam şeiri XIX əsrə qədər qoyarkən vəziyyət olduğu kimi qalır, desək, haqiqətin əksinə getmiş olmaq. Baxın: "İlhami" toxlusu ilə şeirlər yazan III Solim şeirə-sənətə marağ göstərmiş son sultan kimi Osmanlı taxtındadır. (Ondan sonra bir də Nəsrəddin şah Qacarın şeir yazdığını görəcəyik.) Şeirin ictimai mövqeyi, şeirin sosial statusu hələ kifayət qədər yüksəkdir. Ə.H.Tanpınarın da qeyd etdiyi kimi, Osmanlıda nüfuzlu dövlət xadimləri istedadlı söz sənətkarlarını, dövrün mütərəqqi fikir adamlarını himayə edirlər. Şairlərin dövlət başçıları, ayanlar, imkanlı adamlar, vəqflər və s. qurumlar (şəxslər) tərəfindən dəstəklənməsi norma daxilindədir. Mədəniyyətli təsisatı türk-İslam poeziyasının qədim ənənəsi kimi hələ də yaşayır və bunu inkar etmək ağlasığmazdır. Hətta təsəvvüf şairi Şeyx Qalib belə Sultan III Səlimə qəsidələr yazır. Xalq ozanlarından İvərəkli Şeyrani şeirlərində xeyrixahlıq gördüyü dövlət adamlarından minnətdarlıq hissi ilə söz açır. Güzəranın əvvəllər başqa homkarları kimi aşıq qəhvəxanalarında saz çalıb-söz qoşmaqla keçirən Aşıq Dördü III Mahmud dövründə fəş geyilməsi qaydası qəbul ediləndə bu qərarı dəstəkləyən qəsidəsinə görə mükafat olaraq əyalət məmurluğuna təyin edilir. Bayburtlu Zihni 1816-1817-ci illərdə İstanbula gələndə, Mustafa Rəşid paşa ilə yaxınlıq qurur, Di-

Daha "...bir nəzər"

Səhv nəzərləri sərf-nəzər etmə vaxtı

vani-Humayun qəliminə (doftorxana) işə götürülür, sonradan vətəninə dönsə də, tərtib elədiyi divanı saraya təqdim edir. Aşığın Bayburt bəylərindən Abdullahın 18 ilik nakam həyatını təsvir etdiyi dastanvari "Kitabi-hekayeyi-qəribə" adlı bir əsəri də var.

Seyid Özim Şirvaninin Hacı Ələkbər bəy və Kərim bəy Şirvaniyə Novruz ədiyyəyindən döyrönlük ki:

*Bu gün şairlər İranda yazıllar mədh əyanə
Ki, seyti-fəzli ayamın cahana iştihar olsun.
Ədər şairlərə ənəm ayanlar təvri xəlt
İlahi, eylə kəslər alam icra təcürat olsun.*

Bir sözlə, mədəniyyətin mühafizəkarlığı bütövlüklə türk-İslam ədəbiyyatında, xüsusən, şeirində olduğu kimi "poetik etikət" də də hökməfəmədir. Lakin dövrün, zamanın, ictimai dəyişikliklərin təsiri də hiss olunur. İlk növbədə, qəsidəçiliyin bir sənət olaraq zəifləməyə başladığı nəzərə çarpır. Yuxarıda Ədhem Portev paşanın "qəsidə"-sini xatırlatdıq: formaca qoşma, mözmun və strukturca mədəhiyyədir - əvvəli məşuqənin vəsfi ilə başlayır, sonra şeirin mömduhu olan Mahmud Nədim paşa tərif edilir:

*Çün oldu görünüp inayət-i İlah
Mahmud Nədim paşa nədim-i mutlak
Səyesində hər iş bulmada revnak
Bu dinü devletin rehnəmasidir.
Parlaltı cihani nuri irfanı
Yüceltmiş şanı sadrı divanı
Millətin erkani hayr-haharı
Can ilə yürekten əsdıqasidir.
Cismi devlet buldu onunla hayat
Kaliməzə gəldi yemədən sebat
Aranırdı çəktan zatı gəbi zat
Vəcudu Tanrıının bir atasidir.*

Mübaligə o qədər həddini aşır ki, Mahmud Nədim paşanı Həzrət Pəyğəmbər salavatullahla bənzədən sair onə sədaqətdə Həzrət Əbübəkər, ədalət və siyasətdə Həzrət Ömər, bilikdə Həzrət Əli ilə müqayisə etməkdən çəkinmir, şeiri klassik qəsidə üslubunda dua ilə tamamlayır. Burada mədəhiyyənin qəsidə gərçivəsindən çıxarılaçaq, qoşma ölçülərinə səhndığı, dilinin sadələşdiyi faktıdır, bununla belə, ənənəvi cizgilərinə də saxlayır. Müşahidələrdə osason söyləmək mümkündür ki, XIX əsr Osmanlı şeirində ümumilikdə qəsidənin, o cümlədən, "səl" mədəhiyyəçiliyin meydanı xeyli daralmışdır. Doğrudur, hələ də bu cür şeirlər yazılır, amma bir tərəfdən artıq (Şinasiyin öz xeyrixahı Mustafa Rəşid paşaya yazdığı beş qəsidədə olduğu kimi) məhdin dörocəsi, dozəsi (tonəno, pafos, dəbdəbəli ibarələr və s.), digər tərəfdən isə qəsidənin bir şəkil kimi bədii-estetik enerjisi xeyli azalmışdır ki, bu da sənətkarlıq vərdişlərinin əvvəlki gücündə olmadığından xəbər verir. Bir sözlə, qəsidə deformasiyaya uğramışdır (mədəhiyyə isə hələ ciddi böhran keçirmir). Klassik ənənəvi şeirin sədiq

davamçılardan olan Keçəçizadə İzzət Mollanın "Bahari-əfkar" divanında padşaha adlı tarixlərdən ibarət xüsusi bölmədə yer verdiyi üç qəsidədən ikisi nəşib, girizgah, mədəhiyyə və duadan, üçüncü isə yalnız mədəhiyyə və duadan ibarətdir. Lakin bir məqami gözənd qaçırmaqca: qəsidəçiliyin bir janr və ya bir əlahiddə söz sənəti olaraq zəifləməsi uzaqgədən nəticələr çıxarmağa, guya Osmanlı şairlərinin artıq tobusu olduqları dövlətin həyatında həmişəki fəaliyyətlərindən çəkindiklərinə, yaxud ictimai hadisələrdə etinasız yanaşdıqlarına etimad etməyə əsas vermər. Əksinə, şairlərin sosial missiyasının bir qədər də artdığını görürük. Fərqli isə ondadır ki, qəsidə yeni dövrün ruhuna uyğun olaraq öz yerini məmduhan, tərif obyektinin (sultanların, vəzirlərin və s.) hiperbolik tərənnümündən imtina edən daha loyal və realist şeir şəkillərinə təhvil vermək üzrədir. Bu şəkillər arasında tarixnamələr (türk ədəbiyyat tarixçisi bunu "tarix düşürmək", bizim nəzəriyyəçilər isə "məddəyi-tarix" adlandırlar) xüsusi yer tutur.

Sinkretizmin yeni təzahürü - tarixnamələr

Tarixnamələr haqqında tərəfli bəhs açmadan qabaq, fikrimizə, qarışıqlıq yaranmasın deyə bir məsələyə hökmən aydınlıq gətirilməlidir: Osmanlı şeirində tarixi əsərlər 3 cür olub və bunları ayın-ayrılığa qruplaşdırmaq oxucunun hər bir konkret halda səhbətün bunların hansından gədiyini bilməsi üçün vacib şərtidir. 1-ci qrup sifət tarixşünaslıq əsərlərinə aid edək. Məlumdur ki, əsərlər boyu türk-İslam dünyasında "ədəbiyyat" anlayışı söz yaradıcılığının bütövlü sahələrinin əhatə etmiş, ilk dövrdə elm hələ ədəbiyyatdan ayrılmadığı üçün, bədii nümunələrlə yanaşı elmi, o cümlədən, tarixşünaslıq əsərləri də ədəbiyyatın bir qolu sayılmışdır. Əsəsin, nəsrli, bozi hallarda məzmun (və ya qarışıq) yazılan tarix əsərləri XV əsrdə Aşıqpaşazadə, XVI əsrdə Xoca Səddədin Əfəndi, Fəridün bəy, XVII-XVIII əsrlərdə Silahdar Mahmud ağa, Pəcəvəli İbrahim Əfəndi, Naima, Katib Çələbi, Rəşid, Asim Çələbizadə kimi saray vəqənovisələri və müvərrirlərin yaradıcılığı sayosində populyarlıq qazanmışdır. Paralellik üçün deyək ki, Krımın Osmanlı imperiyası tərkibinə daxil olduğu dövrdə burada da tarixçilərin həmin onənoy sədiq qalaraq, öz xanlıqları haqqında analoji əsərlər yazmışlar. Bunlardan Rəmmal xoca adı ilə tanınan Bədrəddin Məhəmməd bin Məhəmməd Qaysınzadə Nidainin "Tarixi-Sahib Girey xan" (XVI əsr), Abdulla bin Rizvanın "Təvərix-i-Dəşti-qıpqaq" (taqr. 1630-cu illər), Krımın Xoca Məhəmmədin "Tarixi-İslam Girey xan"(1651), Seyid Məhəmməd Rzanın "Əssab əs-səyyar" ("Yəddi planet") və İbrahim bin Əli Kəfovinin "Dağıstan, Mos-

kova və Dəşti-qıpqaq tatar xanlarının tarixi" (XVII əsrin ortaları) əsərləri daha məşhurdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi mütəqədir hökmdarların zəfərnəmə və tarixnamələrinin tərtibi, hələlə bu tipli tarixi, yarıbədii məzmun əsərlərin tərcümə olunub, geniş yayılması da türk-İslam şeiri üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən olub. Məsəl üçün, fars tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdinin Əmir Teymurun yürüş və qələbələrindən bəhs edən "Zəfərnəmə"-si hələti şair Lütfi tərəfindən zəfək dilinə tərcümə edilmişdi. Eləcə də Ruzbəhanın "Məhmanneyə-Buxara" (farsca) və Məhəmməd Salehin "Şeybaninamə"-si (çigə-tayca) Şeybani xanın təymurilər üzərində qələbəsinə həsr olunmuş populyar tarixi xronikalardan idi. Məsələrin sayını artırmaq mümkündür. Əzək şairi Munis Xəzərinin Xivə xanlığının 1812-ci ilə qədərki tarixini əks etdirən "Firdəvs ol-İqbal" ("Xoşbəxtlik bağı") əsəri həmin ənənənin XIX əsrdə də yaşadığını göstərir. Yeri gəlmişkən, A.Bakıxanovun Azərbaycanla yəni tipli tarixşünaslığın təməli sayılan "Gülüstani-İrəm" əsəri məhz həmin onəno üzərində yaranmışdır.

Müxtəlif dövrlərdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən tarixi məzmunluları (dastan, məsnəvi, mənəqəbə, qəsidəyi-tarixiyyələr formasında qələmə alınmış, amma məzmun cəhətlə mədəhiyyə, həvə, cəlilsəyyə, ədiyyə, səriyyə və s. məhiyyəyi-tədiyan məzmun əsərləri) 2-ci qrupda birləşdirə bilərik. Yuxarıda qəsidəçilik və mədəhiyyəçiliklə əlaqədar sadələnən əsərlər (hər bir əsər yazıldığı dövrün izini və müəyyən əlamətlərini daşıyır), hələlə, xalq aşıqlarından Qayıqçı Qul Mustafanın (XVII əsr) "Bağdad sofi" kimi dastan və məsnəvilər bu qəbiləndir. Maraqlı cəhət burasıdır ki, əksər hissəsi qəsidələrdən ("qəsidəyi-tarixiyyə") ibarət olan bələ əsərlərin sonunda bir çox hallarda "məddəyi-tarix" də verilmişdir. Bu isə əslində, 3-cü qrup tarixlərin əlamətidir (həmin qrup sifət məddəyi-tarix məhiyyəti daşıyan şeirlərə aid edə bilərik). 2-ci və 3-cü qrup "tarixi"ləri yaxınlaşdırən əsas cəhət də budur. Amma qarışıqlığa səbəb olacaq başqa bir əlamət də diqqətdən yayınmır: Osmanlı şeiri onənoyları əsasən, 2-ci qrupa aid əsərlər qitə formasında yazıldığı halda, məddəyi-tarixlə yekunlaşan tarixnamələrdə qəsidə, əslində, qitəni əvəz edib. İzzət Mollanın sonluq məddəyi-tarixlə bitən bələ qəsidəyi-tarixiyyələrini az deyil. Məsəl üçün, onun Məhmed Səid paşanın sədrəzəm təyin olunması münasibətilə yazdığı 76 beyitlik qəsidə iki cəhətdən sinkretizmin maraqlı örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bir cəhəti artıq qeyd etdik (janr- qəsidə/qitə sinkretizmi). İkinci cəhət isə onəno ibarətirdi ki, bu şeirə məzmunca hom şitəiyyə (qəşin təsviri verilir), həm də təb-

rik məzmunlu qəsideyi-tarixiyyə kimi baxa bilirik və səhv olmaz. Seyid Əzimin Şirvani yaradıcılığında da belə şeirlər az deyil. Məsələn kimi, 1880-ci (şeyrin maddeyi-tarixindən aydın olur) ildə Şamaxıda baş vermiş qıtlıq zamanı pul yığıb, buğda alaraq kasıblara ianə etmiş xeyriyyəçilərə yazılmış qəsidəni göstərmək olar:

*Afərin, ey əhli-sünnət vəl-cəməat, afərin!
Ey edənlər xəlqə izhari-səxavət, afərin!
Var imiş sizdə həmiyyəət, ey güruhi-bavəfa,
Binəvalar xeylini etdiz himayət, afərin!
Pul yığıb etdiz zəkət ilə qəni müflisləri
Var imiş sizlərdə asuri-zəkavət, afərin! (...)
Pul yığıb, buğda alıb tutduz əlin miskinlərin
Ac qalanlar tapdı gör kim, istirahət, afərin! (...)
Haq-təala razi olsun sizdən ey əhli-səxa,
Qoymadıç çəksin dul övrətlər əhanət, afərin!
Bu bahalıq ildə bu şiddətli sərmə günləri
Gərn edib müşkülləri etdiz ianət, afərin! (...)
Bir cüdavü iki möhmət sıfır onun tarixidir
Afərinlər, Seyyida, ruhi-fəsaḥət, afərin!*

Seyid Əzimin Nəsrəddin şah Qacarın Şamaxıya qəfil səfəri haqqında qəsidəsi də tematik sinkretizmin nadir bir hal olmayıb, XIX əsr türk-İslam şeiri üçün yüksək səciyyəvilik daşıdığı nümayiş etdirir. Həvə kimi (adından da aydın görünür: "Nəsrəddin şahın həcvində") qələmə alınan qəsidənin məzmununu bundan ibarətdir ki, zəlzələdən zərər çəkmişlər şahın Şirvana gəlişini çəşidib dördlərinə çarə tapacaqlarını, İran Qacarlar dövlətinin onlara yardım göstərəcəyini düşünürlər. Amma:

*Sübh mindi karuta, sürət ilə oldu rəvan
İltifat etmədi bir şəxsə, nə arif, nə həkim. (...)
Dedilər kim, mənə bu qıssaya yaz bir tarix
Mən dedim kim, demənəm,
zəyə olubdur əməyim.*

Şair yanıqlıdır, şah onun "xoşgəldin" məzmunlu qəsidəsini də dinləməyib, qəfil gəldiyi kimi, tələsik də çıxıb gedib. Odur ki, xahiş-minnətə baxmayaraq, bu səfərə maddeyi-tarix yazmaqdan imtina edir. Amma görünür, şahın əvəzinə iltifat göstərib, onu razi salırlar və son beytdə söy-söy (sözün həqiqi mənasında) "bu qıssə"nin tarixini əbcəd hesabı ilə nəzmə çəkir. Və Nəsrəddin şahın Şamaxı səfərinin 1865-ci ilə təsadüf etdiyini də həmin "söyüşlü" maddeyi-tarixdən öyrənirik. Beləliklə, İzzət Mollanın qışın təsviri ilə təbrik diləklərini, Seyid Əzimin isə həcvini qəsidə şəklində ifadə etməsi, eyni zamanda hər ikisinin əbcəd hesabı ilə sözügedən hadisələrə xronoqram yazması 2-ci qrup tarixnamələrdə sinkretizm təzahürü kimi qəbul olunmalıdır.

Bizi yuxarıda 3-cü qrupa aid etdiyimiz xronoqramlar maraqlandırır və bu məsələ üzərində dayanmağa ehtiyac var. Təkrar edirik: Türkiyədə belə şeirləri "tarix düşürmə", bizdə "maddeyi-tarix" adlandırırırlar. "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti"ndə Ə.Mirəhmədov maddeyi-tarixlərə "müəyyən hadisələrin, əsərlərin yazılma tarixlərinin, görkəmli şəxslərin təvəllüd və ölüm vaxtını rəqəmlər və ya əbcəd hesabı ilə göstərən ifadə tərzini" kimi izah verir və bir neçə misal gətirir: "Xaqani "İsfahan" rədipli qəsidəsinin yazılma tarixini bu üsulla

bildirib. A.A.Bakıxanov "Mişkatül-ənvar" əsərini nə vaxt yazdığını "sağor" sözü vasitəsilə göstərir: "Sadlıqdan muştuluq gətirmiş bülbül İlin də tarixi indi sağordır". Bu sözdəki hərfli əks etdirdiyi rəqəmləri cəmləyəndə hicri 1261-ci, miladi təqvimlə 1844-cü il alınır. Maddeyi-tarixlər bəzən bütöv bir misra və ya cümlə şəklində verilir. Məsələn, türk şairi Baki Sultan Süleymanın ölüm ayağında oğlu Solim xana etdiyi vəsiyyəti nəzmə çəkdiyi şeyrin son misrasında sultanın ölüm tarixini göstərmişdir:

*Cahani-bibəqadan ruhi-paki
rehlət etdikdə
Demiş Sultan Süleyman pənd edib
oğlu Səlim xana:
Saqın, məğrur olub bu
dövləti-dünyaya əldanma,
Nə Əfrudinə qalmışdır,
nə Samü, nə Nərimanə.
Səlimim, öldü, dad et,
bu sana bizdən yetər tarix
Bilirsən qalmadı baqi cahan
mülkü Süleymanə.*

Qəsidənin son misrasının hərfli əbcəd hesabı hesablandıqda hicri 1002-ci, miladi 1593-cü il alınır. Divan ədəbiyyatının maraqlı şeir üsullarından olan maddeyi-tarixlər, göründüyü kimi, önəmli hadisələrə diqqət çəkmək məqsədi daşmış, başqa sözlə, tarixnamələrin digər qrupları ilə eyni məqsədə xidmət etmişdir. Daha çox müəyyən düsturlarla bağlı olduğu üçün ilk mərhələdə texniki üsul sayılsa belə (unutmayaq ki, bəzi hallarda maddeyi-tarixlər sözlə də söylənə bilər) sonradan şairlər tərəfindən sırf ədəbi üsul kimi qəbul edilmiş, divan şeirinin ifadə şəkilləri arasında təmihüquqlu yer tutmuşdur. Doğrudur, əbcəd hesabı ilə hər hansı hadisənin tarixini təsbit etmək üçün müəyyən həcmdə olavə bilik və bacarıqlar lazımdır. Bununla belə, ümumən şeirə (əsasən, qəsidə və qitəyə) verilən tələblər burada da gözlənilmiş, güzəşt olmamış, maddeyi-tarixlərin qiyməti riyazi biliklərlə yox, bədii-poetixnik meyarlarla şərtlənmişdir. Yuxarıda Bakidən misal gətirilən beytlərdə tarix xəlq arasında məşhur olan "Süleymana qalmayan dünya" deyiminin Sultan Süleymana şamil edilməsilə "düşürülmüşdür" ki, olduqca uğurlu bədii ifadədir. Daha bir misal. İzzət Mollanın ən uğurlu tarixnaməsi Yeniçəri ocağının ortadan qaldırılması hadisəsinə həsr olunmuşdur. Burada şairin bədii tapıntısı çox sadə və dahiyənədir. Yüzlər boyu tərəqqinin öyləci rolunu oynamış Yeniçəri ocağı yeniliklərdən narazılığını həmişə qazan qaldırmaq yolu ilə ifadə etmiş və bu təxribatları ilə dövləti, hətta cəmiyyəti qorxudaraq özündən asılı vəziyyətə salmışdı. İzzət Molla da Osmanlı imperiyasının modernləşməsi uğrunda aparılan islahatların taleyi baxımından həqiqətən tarixi əhəmiyyət daşıyan həmin hadisəni bədii cəhətdən əsaslandırmaq üçün özünəməxsus bir ustalıqla Yeniçəri ocağının məhz bu adətini xatırladır: "Qazan devrildi, söndürdü ocağı". İfadənin mükəmməlliyinə və əbcəd hesabı ilə dəqiqliyinə (1826-cı il) heyran qalmaq mümkün deyil!

Davamı gələn sayımızda